

اشعار عامیانه ایران در عصر قاجار

امید طیب‌زاده (دانشگاه بوعلی‌سینای همدان)

ژوکوفسکی، والناتین، *اشعار عامیانه ایران (در عصر قاجار)*، [ترجمه میرباقر مظفرزاده]، به اهتمام و تصحیح و توضیح عبدالحسین نوایی، انتشارات اساطیر، تهران ۱۳۸۲، ۲۰۲ صفحه.

سروده‌های عامیانه را می‌توان به دو دسته اشعار و تصنیفها تقسیم کرد. اشعار عامیانه به اشعاری اطلاق می‌شود که اولاً دارای وزن تکیه‌ای-هجایی هستند؛ ثانیاً بدون نیاز به همراهی موسیقی خوانده می‌شوند، هرچند اجرای آنها با الحان (ملودیهای گوناگون) امکان‌پذیر است. اشعاری چون اتل مثل توتوله، گاو حسن چه جوره... یا دویدم و دویدم، سرکوهی رسیدم... از جمله معروف‌ترین اشعار عامیانه فارسی محسوب می‌شوند.

تصنیف به قطعه‌شعری اطلاق می‌شود که اساساً برای اجرا با الحان (ملودیها) یا آهنگ خاصی سروده می‌شود و هیچ‌گاه جدا از آهنگ موسیقی خوانده نمی‌شود. از این رو، تصنیفها چه‌بسا دارای سخته‌هایی وزنی باشند که تصنیف‌خوان، در اجرا، با بهره‌گیری از امکانات موسیقائی ملودی و تحریر و جز آن، آنها را برطرف می‌سازد. بدین لحاظ، شعر عامیانه، درست مانند اشعار رسمی، به ادبیات به معنای اخص کلمه تعلق

(۱) برخی محققان وزن شعر عامیانه فارسی را، همچون وزن اشعار رسمی، از نوع وزن کمی یا عروضی دانسته‌اند، اما در هر حال تصریح کرده‌اند که اختیارات شاعری در شعر عامیانه به مراتب بیش از این اختیارات در شعر رسمی است (در این باره ← طیب‌زاده ۱۳۸۲، ص ۱۵-۴۰).

دارند؛ در حالی که تصنیف بیش از آنکه به ادبیات تعلق داشته باشد در قلمرو موسیقی قرار می‌گیرد؛ زیرا کلام یا شعر، در آن، به دنبال موسیقی و در خدمت به آن پدید می‌آید و شکل می‌گیرد. در این معنا، اثر تألیفی ژوکوفسکی، بیشتر در بر دارنده تصانیف رایج ایرانی در واپسین سالهای حکومت ناصرالدین شاه قاجار است. این تصنیفها را نیز شاید بتوان به دو دسته رسمی (عروضی) - مانند تصنیفهای عارف و بهار و شیدا - و عامیانه (تکیه‌ای - هجایی) - مانند تصنیف بی‌نام و نشان زیر:

...

گره دارم چه چموش و چه چموش
می‌رود خونهٔ عموش
می‌آرد شقهٔ گوشت
شب بغل خوابِ منه
روز به دنبال منه

پیش و پیشش نکنی دوست دارمش می‌میرم از غمش (ص ۴۴)

تقسیم کرد.

اما، به نظر نگارنده، اشعار رسمی فارسی نیز، وقتی در خدمت موسیقی قرار می‌گیرند، قهراً وزنی تکیه‌ای - هجایی پیدا می‌کنند؛ زیرا قالبهای عروضی را، جز با این قید، هرگز نمی‌توان به صورت ترانه و تصنیف خواند. تقسیم‌بندی تصنیف به رسمی و عامیانه شاید به این اعتبار بی‌مورد بنماید؛ اما، در هر حال، این فایده را دارد که بر رابطهٔ دو وزن عروضی و تکیه‌ای - هجایی و مخصوصاً بر امکان تبدیل وزن عروضی به وزن تکیه‌ای - هجایی تأکید می‌کند (← طبیب‌زاده (۱۳۸۲)، ۱۲۹ - ۱۳۷).

سروده‌های عامیانهٔ فارسی، به ظنّ قریب به یقین، بسیار قدیم‌تر از سروده‌های رسمی (عروضی) اند؛ اما، در اثر روان‌شناسی خاص ادبای ایرانی، همواره با بی‌مهری تذکره‌نویسان مواجه بوده و خوار شمرده شده‌اند و، طی تاریخ هزارسالهٔ زبان فارسی، جز در چند دههٔ اخیر، هیچ‌گاه ذکری از آنها به میان نیامده است. در نتیجه، دانش ما دربارهٔ مراحل گوناگون این مظهر پویایی و بالندگی زبان فارسی بسیار محدود مانده است. در دوره‌های متأخر، ادبا و محققان و پژوهشگرانی چون بهار و هدایت و شاملو و طبری و پناهی سمنانی، به ویژگیهای وزنی و قافیه‌ای اشعار عامیانه التفات داشته و به گردآوری و ثبت و ضبط آنها اهتمام کرده‌اند. حتی در سرودن اشعاری مطابق الگوهای

وزنی و قافیه‌ای این اشعار ابتکارهایی نشان داده‌اند. اما، از این اظهار علاقه‌ها که بگذریم، ایرانیان همواره از حلاوت و طنازی تصنیف و شعر عامیانه فقط حظّی برده سپس آنها را به بوتّه فراموشی سپرده‌اند. ژوکوفسکی، که به این بی‌اعتنایی ایرانیان نسبت به ادبیات عامه پی برده بود، آورده است:

ایرانیان [...] در حالی که ستایشگران رجال ادب خود (حافظ، شیخ بهایی، قآنی) هستند، به ارزشهای آثار اصیل ملی اصلاً اعتماد ندارند و آشکار است که نسبت به آنها بی‌اعتنا هستند و آنها را چیزی جز حرف مفت و بی‌معنی نمی‌دانند. نه تنها در میان مردم عادی بلکه در میان طبقه تحصیل‌کرده و بافرهنگ نیز با چنین نظری روبه‌رو بوده‌ام (ص ۱۶).

تألیف ژوکوفسکی را می‌توان از جمله قدیم‌ترین منابع موجود از اشعار و تصانیف عامیانه فارسی دانست. از این رو، ترجمه و انتشار آن فرصت مغتنم و مهمی را برای بررسی ویژگیهای گوناگون انواع قدیم این اشعار در اختیار پژوهندگان قرار می‌دهد. باید خاطر نشان ساخت که، حدود نیم قرن پیش از ژوکوفسکی، خودزکو در اثری با عنوان نمونه‌های اشعار عامیانه ایران^۲ قطعاتی از اشعار عامیانه فارسی را، غالباً به صورت ترجمه و بدون ذکر متن فارسی، گردآوری و منتشر کرده بود. اما اثر ژوکوفسکی از حیث ذکر منبع فارسی و شمار قطعات، بسی جامع‌تر و مفیدتر از کتاب خودزکو است.

والتین الکسیویچ ژوکوفسکی (۱۸۵۸-۱۹۱۸) اشعار این مجموعه را در سالهای ۱۸۸۳ تا ۱۸۹۹ در اصفهان و شیراز و روستاهای بین راه و نیز تهران گردآوری و تنظیم کرده است. وی، که فراگیری زبان فارسی را در روسیه آغاز کرده بود، با بورس دولتی روسیه تزاری، برای تکمیل دانش زبانی خود و تحقیقات، دو بار، در سالهای ۱۸۸۳ (تا ۱۸۸۶) و ۱۸۹۹، به ایران سفر کرد. ژوکوفسکی، علاوه بر این تألیف، آثار دیگری در حوزه ایران‌شناسی منتشر کرده است از جمله مواد و مطالبی برای مطالعه لهجه‌های فارسی (در ۳ جلد، ۱۸۸۸-۱۹۲۲)؛ دستور مختصر زبان فارسی (با همکاری زالمان، ۱۸۹۰) شایان ذکرند. همچنین، تحقیق مفصلی درباره اهل حق به قلم او (۱۸۸۷) منتشر شده است که هنوز هم از جمله مآخذ معتبر و مهم در این زمینه به شمار می‌آید.

اثر ژوکوفسکی شامل شش فصل است:

فصل اول با عنوان «ترانه‌های خوانندگان و نوازندگان» (ص ۲۳-۹۰) بلندترین بخش کتاب

2) *Specimens of the Popular Poetry of Persia* (London 1842)

و حاوی ۶۹ ترانه یا تصنیف کوتاه و بلند است. توضیحات ژوکوفسکی و مصحح درباره اشعار، در آن سالها اطلاعات سودمندی درباره شرایط تاریخی و اجتماعی ایران در اختیار خوانندگان می‌گذارد.

فصل دوم با عنوان «ترانه‌های عروسی» (ص ۹۱-۱۱۵) حاوی ۱۰۳ ترانه کوتاه درباره عروسی است. ژوکوفسکی، در این فصل، توضیحات مفصلی درباره مراسم عروسی در شیراز عرضه داشته است.

فصل سوم با عنوان «لالایی‌ها» (ص ۱۱۷-۱۲۹) شامل ۲۸ قطعه لالایی کوتاه از اصفهان و بوشهر و شیراز است. غالب اشعار این بخش هنوز هم، با تغییرات مختصری، در شهرها و روستاهای مرکزی و جنوبی ایران متداول است.

فصل چهارم با عنوان «معماها» (ص ۱۳۱-۱۴۸) حاوی ۹۵ چیستان و پاسخ آنهاست. فصل پنجم با عنوان «نمونه‌های مضامین گوناگون» (ص ۱۴۹-۱۹۱) حاوی ۶۶ قطعه شعر است که، چون ذیل هیچ‌یک از موضوعات پیشین نمی‌گنجد، مؤلف آنها را یک‌جا و در کنار هم آورده است. ترانه‌ها، در این فصل، ذیل عناوینی چون «زمزمه درویشان دوره‌گرد و ناینیان»، «ترانه‌های چارواداران»، «لودگی‌های زنانه» و جز آن دسته‌بندی شده‌اند.

در بخش ششم کتاب، فهرستی از لغات عامیانه درج شده که در هیچ‌یک از فرهنگهای موجود آن زمان ضبط نشده بوده است.

از ویژگیهای این تألیف ژوکوفسکی اشارات اوست به مآخذ گوناگونی که تا زمان وی درباره ادبیات و فرهنگ عامه ایران نگاشته شده بوده است. جا داشت که مشخصات دقیق این آثار، برای استفاده پژوهشگران، به زبان اصلی به دست داده می‌شد. در هر حال، با گردآوری و ترجمه این آثار می‌توان پرتو تازه‌ای بر مطالعات تاریخی فرهنگی عامه ایران افکند.

چنان که یاد شد، کتاب حاضر شامل تصانیفی است که، در واپسین سالهای سلطنت ناصرالدین شاه، در ایران متداول بوده است. با توجه به این که هر تصنیفی آهنگی دارد، جای نت‌نویسی تصانیف در کتاب خالی است که باید تکمیل گردد. بسیاری از تصانیف مندرج در این کتاب امروزه از خاطرها رفته‌اند و شاید دیگر هیچ کس نداند که آنها را با چه آهنگی می‌خوانده‌اند. تحقیق در این زمینه و استفاده از اطلاعات موسیقی‌دانان و

ردیف‌شناسان سالخورده، شاید راه‌گشا باشد.
غالب تصنیفها متعلق به قشر بی‌سوادی است که کمترین اطلاعی از ادبیات رسمی فارسی نداشته‌اند. از مقایسه آنها با تصنیفهایی که مرتضی احمدی (۱۳۸۱) گرد آورده، به خوبی درمی‌یابیم که تنها شمار کمی از آنها در روزگار ما شناخته و رایج است. تصانیف نیز چون کلمات و اصطلاحات عوامانه عمر کوتاهی دارند، به طوری که اگر در ثبت و ضبط دقیق و کامل آنها اهتمام نشود به مرور از خاطرها زدوده می‌شوند و دیگر نشانی از آنها بر جا نمی‌ماند.

منابع

احمدی، مرتضی (۱۳۸۱)، کهنه‌های همیشه نو؛ ترانه‌های تخت حوضی، ققنوس، تهران.
طیب‌زاده، امید (۱۳۸۲)، تحلیل وزن شعر عامیانه فارسی؛ همراه سیصد قطعه شعر عامیانه، نیلوفر، تهران.

